

Szwarc, Andrzej

Zespół Badawczy Historii Społecznej Polski XIX i XX Wieku w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego

Przegląd Historyczny 96/1, 123-133

2005

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

P R E Z E N T A C J E

ANDRZEJ SZWARC
Uniwersytet Warszawski
Instytut Historyczny

Zespół Badawczy Historii Społecznej Polski XIX i XX Wieku w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego*

Zespołowe prace badawcze nawiązujące do historii społecznych przeobrażeń na ziemiach polskich w dobie modernizacji w XIX i XX w. mają w Instytucie Historycznym tradycję, sięgającą co najmniej lat sześćdziesiątych ubiegłego stulecia. Prowadzono je zrazu głównie w kontekście studiów nad dziejami gospodarczymi. Początkowo związane były z inicjatywami badawczymi Stefana K i e n i e w i c z a (przeobrażenia powłasczeniowej wsi i środowisk szlachecko–ziemiańskich) i Ireny P i e t r z a k – P a w ł o w s k i e j (uprzemysłowienie i urbanizacja na ziemiach polskich, powstawanie nowoczesnego rynku pracy). Zakres problemowy i chronologiczny tych prac stopniowo ulegał rozszerzeniu dzięki indywidualnym osiągnięciom badawczym w tym zakresie historyków młodszej wówczas generacji: Ireneusza I h n a t o w i c z a, Juliusza Ł u k a s i e w i c z a, Jerzego H o l z e r a, Anny Ż a r n o w s k i e j i otwieranym przez nich na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX w. nowym seminarium.

Dwa następne dziesięciolecia były w Instytucie Historycznym okresem dobrej koniunktury dla historii społecznej, wyodrębniającej się w oddzielną dziedzinę badań. Prace wymienionych profesorów oraz studia podejmowane przez najmłodsze ówczesne pokolenie historyków (Maria N i e t y k s z a, Witold P r u s s, Andrzej B i e r n a t, Andrzej S z w a r c) obejmowały szeroki wachlarz zjawisk społeczno–kulturowych: poczynając od przekształceń struktury społeczno–zawodowej i demograficznej społeczeństwa ziem polskich w dobie rozbiorów, poprzez różnorodne aspekty ruchliwości społecznej i rozwoju różnych form komunikacji społecznej — po przemiany mentalności i obyczaju z kulturą polityczną włącznie. W nowych seminariach powstawały rozprawy doktorskie i prace magisterskie poświęcone różnym społecznościom lokalnym, wspólnotom zawodowym i narodowościowo–wyznaniowym, dziejom masowych ruchów protestu (m.in. ruchu strajkowego), jak również różnym aspektom kultury życia zbiorowego.

* W niniejszym szkicu wykorzystano materiały zebrane przez prof. Annę Żarnowską i uwzględnione w jej artykułach: *Historia społeczna XIX i XX wieku* oraz *Studia nad dziejami kobiet. Różnice płci jako wyznacznik różnic społecznych i kulturowych*, [w:] *Tradycje i współczesność. Księga pamiątkowa Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego 1930–1985*. Serdecznie dziękuję za ich udostępnienie.

W tym czasie punkt ciężkości prowadzonych w IH studiów poświęconych historii społecznej XIX i XX w. coraz wyraźniej przesunął się z dziejów wsi ku dziejom miast, w coraz większym stopniu koncentrując się na procesach powstawania nowych zbiorowości mieszkańców miast, przeobrażania się społeczności miejskich i ich kultury w dobie intensywnej industrializacji na przełomie XIX i XX w. Wyrastała potrzeba głębszej uogólniającej refleksji nad mechanizmami i drogami tych przemian w mieście przemysłowym. Powstał pomysł konfrontacji różnorodnych doświadczeń badawczych i opinii (historyków miast, przemysłu, migracji, inteligencji, klasy robotniczej i ruchu robotniczego, a także etnografów i kulturoznawców) na temat kultury nowych mieszkańców miejskich skupisk przemysłowych, współtworzących wyodrębniające się na przełomie XIX i XX w. na ziemiach polskich społeczności robotnicze. Jednym z tematów debat stała się kultura robotnicza jako kategoria badawcza. Od jesieni 1977 r. do 1985 r. z inicjatywy Anny Żarnowskiej działał w IH we współpracy z Katedrą Etnografii na Wydziale Historycznym UW (której pracownicy prowadzili w tym czasie badania terenowe w Żyrardowie) zespół badawczo-dyskusyjny zajmujący się kulturą robotniczą w Polsce w końcu XIX i w pierwszym czterdziestolecu XX w. Wyniki jego prac zostały opublikowane w 1986 r. jako zbiór studiów pt. „Wokół tradycji kultury robotniczej w Polsce” pod redakcją Anny Żarnowskiej; współautorami byli m.in. Jerzy Holzer, Maria Nietyksza, Witold Pruss, Anna Żarnowska z Instytutu Historycznego UW oraz etnografowie: Zofia Sokolewicz, Anna Zadrożyńska, Anna Kuczyńska-Skrzypka, jak również współpracujący z tym zespołem badacze z Instytutu Historii PAN i pozawarszawskich ośrodków badawczych.

Na początku lat osiemdziesiątych zeszłego wieku istniało już zatem w Instytucie Historycznym środowisko naukowe sprzyjające zespołowym pracom i dyskusjom coraz wyraźniej wkraczającym na pole szeroko rozumianej historii społeczeństwa i jego kultury (z kulturą polityczną włącznie) w wieku XIX i pierwszej połowie XX stulecia. Toteż od 1986 r. z inicjatywy Anny Żarnowskiej przy wsparciu Jerzego Holzera, Juliusza Łukasiewicza i Jerzego Skorona zaczął się w Instytucie formować, stopniowo się stabilizując, zespół dyskusyjny skupiający pracowników Instytutu Historycznego i uczestników seminariów doktorskich wymienionych profesorów, którzy prowadzili badania nad szeroko rozumianą historią społeczeństwa i kultury (z uwzględnieniem kultury politycznej) w XIX i XX w. Dodać trzeba, że powstające w tym czasie w Polsce opracowania historyczne z tej dziedziny, oparte na gruntownych podstawach źródłowych — jako niemal jedyne w Europie Środkowo-Wschodniej — wiązały się z uprawianą w Niemczech, Francji, Anglii i innych krajach europejskich historią społeczną XIX i XX w. W szczególności odnosiło się to do związanych z Instytutem — autorsko lub inspiracjami — opracowań poświęconych przekształceniom społecznym postępującym za nowoczesną urbanizacją i szeroko pojętym procesem uprzemysłowienia, w tym przede wszystkim — dziejom burżuazji i robotników.

W 1987 r. Rada Naukowa IH poparła projekt powołania w Instytucie Zespołu Naukowego Historii Społecznej XIX–XX w. pod kierownictwem Anny Żarnowskiej (która przez kilka następnych lat pracowała też jako kierownik Katedry Historii Społecznej Polski XIX i XX w. w IH). Niestety inicjatywa ta nie została wówczas do końca sformalizowana.

W końcu lat osiemdziesiątych z inicjatywy Zespołu/Katedry Historii Społecznej zapoczątkowane zostały zespołowe prace badawcze poświęcone przemianom statusu społecznego kobiet oraz przemianom ich szans życiowych w Polsce w dobie wielkich przeobrażeń społecznych w XIX i w pierwszej połowie XX w. Problematyka ta, choć podejmo-

wana już wówczas w różnym zakresie i na różnych poziomach w krajach zachodnioeuropejskich i w Stanach Zjednoczonych, nie bez inspiracji ze strony rodzącego się ruchu feministycznego, w Polsce była zupełnie zaniedbana. Projekt nasz istnieje zatem i jest kontynuowany od ponad 15 lat. W IH znalazł oparcie przede wszystkim w pracach historyków zaangażowanych w badania nad przeobrażeniami społecznymi i kulturowymi, które towarzyszyły genezie i kształtowaniu się nowoczesnego społeczeństwa przemysłowego w Polsce, w Europie i Stanach Zjednoczonych. Obok Anny Żarnowskiej wymienić tu trzeba Marię Nietykszę, Andrzeja Szwarca, Izabellę Rusinową, Tomasza Kizwaltera, doktorów: Grażynę Szelańską, Marię Wierzbicką, Jolantę Sikorską-Kuleszę, Michała Kopczyńskiego a także doktorantów: Agnieszkę Janiak-Jasińską, Marka Olkusińską, Adriana Zandberga. Od początku prace nad projektem wsparło liczne grono badaczy spoza IH, początkowo głównie z Instytutu Historii PAN (ze szczególnie aktywnym udziałem absolwentek IH, związanych z seminarium Anny Żarnowskiej: Katarzyny Serakowskiej i Magdaleny Gawiń) oraz z pokrewnych instytutów warszawskich i pozawarszawskich, a także uczelni i instytucji badawczych.

W dotychczasowych pracach związanych z projektem wzięli też udział badacze (nie tylko historycy, lecz również specjaliści z dziedzin pokrewnych m.in. historii sztuki, etnologii, socjologii, literaturoznawstwa) z 12 ośrodków uniwersyteckich i 9 instytutów badawczych w kraju, a także z Niemiec, USA i Czech.

Powstały w 1989 r. i rozbudowujący się w następnych latach Zespół Badań Społecznych Dziejów Kobiet w Polsce, kierowany przez Annę Żarnowską przy udziale Andrzeja Szwarca podjął studia nad aktywnością kobiet zarówno w szeroko rozumianym życiu publicznym i na rynku pracy zarobkowej, jak i nad kultywowanymi i propagowanymi wzorcami wychowawczymi, nad dostępem kobiet do wykształcenia, nad kulturą życia codziennego w rodzinie i w różnego rodzaju wspólnotach społeczno-kulturowych: wielkomiejskich i małomiasteczkowych, religijnych, zawodowych, w środowiskach twórczych, naukowych, artystycznych itd.

Stopniowo w pracach badawczych i dyskusyjnych coraz większą wagę przywiązuje się do kulturowych aspektów analizowanych przemian w społecznym podziale pracy wyznaczanym przez płęć. Ważny wątek badawczy stanowi obserwacja zróżnicowanych relacji między siłą tradycji i wyzwaniem nowoczesności. Jednym z podstawowych celów badawczych, które postawił sobie zespół, stało się poszukiwanie odpowiedzi na pytanie: czy i o ile kształtowanie się świadomości społecznej: narodowej, wyznaniowej, zawodowej, obywatelskiej itd. na ziemiach polskich — w dwu segmentach społeczeństwa: kobiecym i męskim — charakteryzuje się odmiennością form i specyfiką mechanizmów?

Poczynając od roku 1989 zespół organizuje serię konferencji naukowych, obejmujących stopniowo — w miarę rozwijanych prac badawczych — obszary najwyraźniej zaznaczającej się kobiecej obecności. W latach 1989–2004 odbyło się dziewięć takich spotkań. Debaty koncentrowały się głównie wokół następujących obszarów i form życia społecznego, pozostającego w obserwowanej przez Zespół epoce pod silnym naciskiem przemian modernizacyjnych: rodzina i gospodarstwo domowe; edukacja; aktywność zawodowa i kultura pracy; życie publiczne, społeczno-polityczne; twórczość intelektualna i artystyczna; kultura życia codziennego; kultura czasu wolnego; kultura i seksualność (modele małżeństwa i związki nieformalne, wychowanie seksualne, przemiany obyczaju, relacje homoseksualne w opinii publicznej).

Konferencje te stały się punktem wyjścia dla zapoczątkowanej w 1990 r. seryjnej publikacji studiów, poświęconych obecności kobiet w różnych dziedzinach życia społecznego, ze szczególnym uwzględnieniem ich roli kulturotwórczej (do 2004 r. włącznie wyszło osiem tomów w dziewięciu woluminach)¹.

Wśród tematów podejmowanych przez zespół większość wymagała pionierskich poszukiwań źródłowych. Dla niejednego historyka XIX i XX w. w IH UW stało się to ważnym impulsem dla uwzględnienia nowej problematyki w badaniach własnych oraz dla pojawienia się wielu nowych tematów na seminariach.

Jednym z najważniejszych wątków badawczych, stale obecnym w opracowaniach i debatach Zespołu, są zmiany pozycji kobiety w rodzinie w kontekście przeobrażeń zarówno samej rodziny, jak i hierarchii społecznych. Stało się to możliwe dzięki wzrastającemu w Polsce w ostatnich dziesięcioleciach zainteresowaniu tą problematyką wśród historyków, również w naszym Instytucie w kilku seminariach nowożytnych i dziewiętnastowiecznych. Rodziną preindustrialną zainteresował się Andrzej Wyrobisz i niektórzy uczestnicy jego seminarium, jak również seminaria Antoniego Maczaka² a później także Andrzeja Karpińskiego. Natomiast przemiany rodziny miejskiej w dobie industrializacji na przełomie XIX i XX w. stały się tematem wieloletnich poszukiwań badawczych Anny Żarnowskiej³ i jej seminarzystów⁴. Tematyka ta ostatnio zaczęła pojawiać się także w pra-

¹ W latach 1990–2004 opublikowano tomy zbiorowych studiów pod red. A. Żarnowskiej i A. Szwarca: I: *Kobieta i społeczeństwo na ziemiach polskich w XIX wieku*, (I wyd. Warszawa 1990, II wyd. Warszawa 1995, ss. 189 (tom ten, podobnie jak niemal wszystkie następne, ukazał się w Wydawnictwie DiG); II: *Kobieta i edukacja na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*” (część 1–2), I wyd. Warszawa 1992, II wyd. Warszawa 1995, ss. 260+200; III: *Kobieta i świat polityki*, część 1: *Polska na tle porównawczym w XIX i w początkach XX wieku*, Warszawa 1994, ss. 357 oraz część 2: *W niepodległej Polsce 1918–1939*, pod red. A. Żarnowskiej, A. Szwarca i A. Chojnowskiego, Warszawa 1996, ss. 232 (Wydawnictwo. Sejmowe); IV: *Kobieta i kultura. Kobiety wśród twórców kultury intelektualnej i artystycznej w dobie rozbiorów i w niepodległym państwie polskim*, Warszawa 1996, ss. 315; V: *Kobieta i kultura życia codziennego. Wiek XIX i XX*, Warszawa 1997, ss. 454; VI: *Kobieta i praca. Wiek XIX–XX*, Warszawa 2000, ss. 399; VII: *Kobieta i kultura czasu wolnego*, Warszawa 2001, ss. 556; VIII: *Kobieta i małżeństwo. Społeczno–kulturowe aspekty seksualności. Wiek XIX i XX*, Warszawa 2004, ss. 518. Poza serią opublikowany został również oddzielny tom studiów wykorzystujący dotychczasowy dorobek badawczy współpracowników Zespołu, poświęcony wielu aspektom społeczno–kulturowej sytuacji kobiet w Polsce międzywojennej pt. *Równe prawa i nierówne szanse. Kobiety w Polsce międzywojennej. Zbiór studiów*, pod red. A. Żarnowskiej i A. Szwarca, Warszawa 2000, ss. 350. Dziełem członków i współpracowników zespołu jest także w znacznej mierze zbiór 46 studiów i szkiców pt. *Społeczeństwo w dobie przemian. Wiek XIX i XX. Księga jubileuszowa Anny Żarnowskiej*, Warszawa 2003, ss. 491.

² Vide: A. Wyrobisz, *Rodzina w mieście doby przedprzemysłowej a życie gospodarcze. Przegląd badań i problemów*, PH, t. LXXVII, 1986, z. 2; M. Kopczyński, *Studia nad rodziną chłopską w Koronie w XVII–XVIII wieku*, Warszawa 1998, ss. 208.

³ A. Żarnowska, *Kobieta w rodzinie robotniczej. Królestwo Polskie u schyłku XIX i na początku XX w.*, [w:] *Kobieta i społeczeństwo na ziemiach polskich w XIX w.*, ss. 174–188; vide również: eadem, *Modele rodziny i pozycja w niej kobiety w uprzemysławiającym się mieście na przełomie XIX/XX wieku. Tradycja i modernizacja*, [w:] *Przemiany społeczne a model rodziny. Pamiętnik XV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich* (Gdańsk, 1994), t. II, Toruń 1995, s. 47–56; eadem, *Przemiany statusu społecznego kobiety i rodziny w dobie industrializacji. Badania polskie lat ostatnich*, [w:] *Metamorfozy społeczne. Badania nad dziejami społeczeństwa polskiego XIX i XX wieku*, pod red. J. Żarnowskiego, Warszawa 1997, s. 59–108; *Kobieta w przestrzeni miejskiej w dobie nowoczesnej urbanizacji. Miasto i szanse awansu kulturalnego kobiety na przełomie XIX/XX w.*, [w:] *Przełomy w historii. Pamiętnik XVI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich* (Wrocław 1999), t. III, cz. 4, Toruń 2001, s. 327–340.

⁴ W tym seminarium powstały m.in.: rozprawa doktorska Andrzeja Stawara, poświęcona w dużej mierze studiom nad małżeństwem i rodziną robotniczą (idem, *Żyrardów — narodziny społeczności (1830–1870)*,

cach seminarium Marii Nietykszy, poświęconego urbanizacji ziem polskich i jej społecznym skutkom (na przełomie wieków XIX i XX). Te indywidualne badania korelują z programem badawczym naszego Zespołu, którego osiągnięcia naukowe są wysoko cenione w ogólnokrajowym środowisku historycznym. Znajduje to odbicie podczas kolejnych zjazdów historyków polskich. I tak w 1994 r. dzieje rodziny, jej struktury i kultury życia rodzinnego stały się przedmiotem debaty na ogólnopolskim zjeździe historyków w Gdańsku. Przemianom rodziny i roli w niej kobiety w szerokim przekroju czasowym (od czasów nowożytnych do II wojny światowej) poświęcone zostało specjalne sympozjum. Ze środowiska naukowego IH wyszła inspiracja tej debaty, stąd też wywodziła się większość referentów (Andrzej Wyrobisz, Maria Nietyksza, Michał Kopczyński, Andrzej Szwarz, Anna Żarnowska) i dyskutantów, z licznym udziałem współpracowników naszego zespołu, w tym doktorantów wspomnianych seminariów⁵.

Było to dodatkowym impulsem dla dalszych prac nad historią społeczną w naszym środowisku. Obserwacja przeobrażeń rodziny, jej struktury i funkcji oraz zachodzących w jej ramach przesunień w podziale pracy ma podstawowe znaczenie dla studiów nad przemianami tradycyjnych ról kobiecych w procesie społecznej modernizacji. Zjawiska te znalazły wyraz w pracach i publikacjach zespołu, w których — szczególnie w ostatnim pięcioletniu — po raz pierwszy w naszej historiografii próbuje się spojrzeć na ewolucję wspólnoty rodzinnej z perspektywy kultury życia codziennego i kulturotwórczej działalności kobiety. Pole obserwacji ulega rozszerzeniu na przemiany norm i rytuałów współżycia rodziny, wzorców codziennej konsumpcji i estetyki — „domu”/przestrzeni mieszkalnej, funkcjonowania gospodarstwa domowego⁶, a także — na przemiany wzorów zachowań w codziennych kontaktach w rodzinie.

Warszawa–Żyrardów 1985, s. 208); monografia Marioli Siennickiej–Kondrackiej, *Rodzina burżuazji warszawskiej i jej obyczaj. Druga połowa XIX i początek XX wieku* (Warszawa 1998, ss. 134) oraz studia Katarzyny Sierałowskiej nad dziejami nowoczesnego ruchu na rzecz równouprawnienia kobiet w Królestwie Polskim i następnie nad rodziną inteligentką w Polsce międzywojennej „Wzory a rzeczywistość. Wielkomiejska rodzina inteligentka w Polsce w okresie międzywojennym”, eadem, rozprawa doktorska, obroniona w IH PAN — Warszawa 2002). Vide także: K. Sierałowska, A. Żarnowska, *Stare i nowe wzorce i obyczaje rodziny inteligentkiej w Polsce na przełomie wieków XIX/XX (przed II wojną światową)*, [w:] *Rodzina — prywatność — intymność. Dzieje rodziny polskiej w kontekście europejskim. Materiały sympozjum na XVII Powszechnym Zjeździe Historyków Polskich (Kraków 2004)*, Wydawnictwo DiG (w przygotowaniu).

⁵ Vide: *Przemiany społeczne a model rodziny. Materiały sympozjum VI zorganizowanego przez prof. Annę Żarnowską*, [w:] *Pamiętnik XV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich*, t. II, s. 111. W 1995 r. analiza dorobku polskich badań nad rodziną epoki nowożytnej i najnowszej została przedstawiona na międzynarodowym forum — na V Światowym Kongresie Studiów nad Europą Centralną i Środkową (The V World Congress for Central and East European Studies) (vide: A. Żarnowska, *Social change, women, and the family in the era of industrialisation: recent Polish research*, „Journal of Family History” t. XXII, 1997, nr 2, s. 191–203).

⁶ Cf. zbiory studiów: *Kobieta i kultura życia codziennego* oraz *Kobieta i kultura czasu wolnego* w opisaniej w przypisie 1 serii studiów pod red. A. Żarnowskiej i A. Szwarca, jak również wydaną poza serią (pod tą samą redakcją naukową) pracę zbiorową pt. *Równe prawa i nierówne szanse. Kobiety w Polsce międzywojennej*, Warszawa 2000. W tych tomach vide zwłaszcza szkice autorów związanych z naszym Instytutem, np. A. Żarnowska, *Codziennosc i kultura: w kręgu rodziny i wśród innych*, [w:] *Kobieta i kultura życia codziennego*, s. 17–30; K. Sierałowska, *Matka i dziecko w życiu codziennym rodziny inteligentkiej w Polsce międzywojennej — wzorce stare i nowe*, ibidem, s. 103–114; A. Janiak–Jasińska, *Kobieta jako adresat ogłoszeń prasowych w Królestwie Polskim na początku XX wieku*, ibidem, s. 171–180; eadem, *Unowocześnianie gospodarstwa domowego i wyposażenie mieszkań*, [w:] *Równe prawa i nierówne szanse*, s. 189–208.

Dopiero rozpatrywanie tych zjawisk z perspektywy przekształceń szeroko pojmowanej cywilizacji wielkomiejskiej pozwala na docenienie skali i tempa tych przemian. Prowadzą ku temu przede wszystkim studia nad formowaniem się nowych wzorców społecznych ról kobiet i nad rozwojem ich aspiracji życiowych w otoczeniu miejskim (kontakt z nowoczesną cywilizacją, z rozszerzającym się rynkiem pracy i rozbudowującą sferą życia publicznego, z nowoczesną organizacją czasu wolnego, rozrywki i wypoczynku; przyspieszenie komunikacji społecznej, powstawanie popularnej kultury środków masowego przekazu itd.).

Studia takie prowadzi coraz liczniejsze grono historyków w IH UW. W ostatnich latach rozszerzające się badania nad przemianami społeczno–kulturowymi towarzyszącymi nowoczesnej urbanizacji na ziemiach polskich wzbogacone zostały o nowe wątki, badaniami objęto np. zjawiska tzw. marginesu społecznego i zagrożeń ekologicznych związanych z miastem (wcześniejsze opracowanie Małgorzaty K a r p i ń s k i e j o ludziach społecznego marginesu w Warszawie początków XIX w., aktualnie prowadzone studia Jolanty Sikorskiej–Kuleszy nad prostytutką⁷ i Marka Olkuśnika, poświęcone „ucieczce z miasta”). Na bardzo ważne i słabo dotąd obserwowane pole badań wchodzi Jolanta Ż y n d u l, podejmując studia nad procesami integracji wielokulturowej zbiorowości mieszkańców wielkiego miasta przemysłowego — Łodzi w XIX i pierwszej połowie XX w., obserwując je m.in. na przykładzie doborów małżeńskich i życia rodzinnego.

Postęp badań nad tymi nowymi zjawiskami stworzył sprzyjające warunki dla rozwinięcia się w ostatnim dziesięcioleciu studiów nad wpływem miasta i cywilizacji miejskiej na przemiany strukturalne i kulturowe zachodzące wewnątrz społeczności miejskiej jako całości, a także na kształtowanie się nowego statusu społecznego kobiety. Tematyka miejska (ze szczególnym uwzględnieniem Warszawy) w mniejszym lub większym zakresie była i jest stale obecna w pracach powstających na seminariach Ireneusza Ihnatowicza, Juliana Łukasiewicza, Anny Żarnowskiej, Marii Nietykszy i Andrzeja Szwarca a ostatnio także — na seminarium Włodzimierza Borodzieja (praca B. B r z o s t k a o przemianach funkcji warszawskiej ulicy po II wojnie światowej).

Nowe impulsy wiążą się z rozszerzaniem obszaru badawczego na społeczno–kulturowe aspekty dziewiętnastowiecznej urbanizacji na ziemiach polskich oraz z dążeniem Zespołu do wychodzenia poza ograniczające perspektywę badawczą ramy życia elit do kultury życia codziennego szerszych kręgów mieszkańców miast. Tendencje te ujawniają studia Anny Żarnowskiej nad procesem przystosowywania się przybyszów ze wsi do życia w mieście oraz nad kulturą życia codziennego, kulturą pracy i czasu wolnego w Warszawie na przełomie XIX i XX w. oraz opracowanie Marii Nietykszy poświęcone szansom pracy zarobkowej kobiet w warunkach wielkomiejskiej Warszawy przełomu wieków; podobną perspektywę badawczą przyjmuje również Andrzej Swarc w swych szkicach poświęconych kobietom w środowisku inteligencji w miastach prowincjonalnych w drugiej połowie XIX w.⁸ Zbliżony kierunek badań prezentuje również kilka aktualnie powstających roz-

⁷ J. S i k o r s k a – K u l e s z a, *Zło tolerowane. Prostytycja w Królestwie Polskim w XIX wieku*, Warszawa 2004, ss. 392.

⁸ Vide m.in. A. Ż a r n o w s k a, *Wychodźcy ze wsi w mieście przemysłowym (Królestwo Polskie na przełomie XIX i XX w.)*, [w:] *Z dziejów wsi w XIX w.*, Łódź 1992, s. 133–150; eadem, *Robotnicy i miasto*, [w:] *Miasto i kultura polska doby przemysłowej*, pod red. H. I m b s, t. II, Wrocław 1993, s. 61–74; eadem, *Kultura czasu wolnego w przestrzeni wielkomiejskiej — kobiety w środowisku robotniczym XIX–XX w.*, [w:] *Kobieta i kultura czasu wolnego*,

praw doktorskich. Trzeba tu wymienić przede wszystkim ukończoną już rozprawę Agnieszki Janiak–Jasińskiej o środowiskach pracowników biurowych i handlowych w Królestwie Polskim na początku XX w. (powstała na seminarium Anny Żarnowskiej) i pracę doktorską Marka Olkuśnika na temat początków masowej turystyki i wypoczynku letniego (na seminarium Marii Nietykszy). Rozwijają one rozmaite wątki oddziaływania cywilizacji wielkiego miasta na egzystencję i kulturę życia codziennego jego mieszkańców w końcu XIX i w XX wieku.

Nowe tendencje w badaniach nad dziejami miast na przełomie XIX i XX w. znalazły również odbicie podczas kilku konferencji zorganizowanych w latach dziewięćdziesiątych przez Komisję Historii Miast (powołaną przez Ogólnopolski Komitet Nauk Historycznych), m.in. dzięki zaangażowaniu specjalistów historii społecznej z IH (przede wszystkim Marii Nietykszy oraz Anny Żarnowskiej, Andrzeja Szwarca i Agnieszki Janiak–Jasińskiej)⁹.

Pionierski charakter miały zainicjowane przez nasz zespół studia nad obecnością kobiet w nowoczesnym życiu politycznym i jego strukturach¹⁰. Dotyczyły one nie tyle wybitniejszych jednostek co postaw zbiorowych, nieraz trudnych do rozpoznania ze względu na niedostatek źródeł. Dały zatem impuls dla analitycznych badań nad społecznym zapleczem życia politycznego, jego zasięgiem, motywacjami aktywnego w nim uczestniczenia, przemianami form zaangażowania politycznego (w tym przede wszystkim — stosunku do struktur władzy). Wątki te porównawczo na przykładzie Wielkiej Brytanii i Niemiec podejmuje w przygotowywanej rozprawie doktorskiej Adrian Zandberg (z seminarium Anny Żarnowskiej). Zjawiska te, obserwowane w szerszych przekrojach społecznych, na różnych szczeblach społecznej hierarchii — a więc w gruncie rzeczy studia nad kulturą polityczną społeczeństwa — stanowić mogą istotny czynnik integrujący wysiłki badawcze historyków dziejów najnowszych. Stwarzają bowiem szansę zbudowania pomostu między wąsko pojmowaną historią polityczną — historią „klasy rządzącej” a szeroko definiowaną historią społeczno–kulturową. Dziś — u progu XXI w. — w tym kierunku idą w naszym Instytucie tylko nieliczne seminaria, zajmujące się dziejami najnowszymi. Tematy bliskie studiom nad kulturą polityczną pojawiają się zatem na seminariach Andrzeja Choj-

s. 165–180; M. Nietyksza, *Przemiany aktywności zawodowej kobiet. Warszawa na przełomie XIX/XX w.*, [w:] *Kobieta i społeczeństwo*, s. 99–114; A. Szwarca, *Kobiety w środowisku inteligenckim prowincjonalnego miasta po powstaniu styczniowym 1863 (Królestwo Polskie)*, [w:] *Przełomy w historii. Pamiętnik XVI Powszechnego Zjazdu Historyków (Wrocław 15–18 września 1999)*, t. III, cz. 4, Toruń 2001, s. 295–301.

⁹ Vide np. *Wspólnoty lokalne i środowiskowe w miastach i miasteczkach ziem polskich pod zaborami i po odzyskaniu niepodległości*, pod red. M. Nietykszy, Toruń 1998 (ibidem m.in. A. Żarnowska, *Wspólnoty lokalne i środowiskowe w miastach i miasteczkach ziem polskich pod zaborami i po odzyskaniu niepodległości: tradycyjne czy nowoczesne?* (s. 3–22); A. Szwarca, *Inteligencja w mieście gubernialnym Królestwa Polskiego po powstaniu styczniowym. Przykład Kalisza* (s. 211–222); vide także: A. Janiak–Jasińska, *Warszawska ulica handlowa na przełomie XIX i XX wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1998, nr 3–4, s. 373–381.

¹⁰ *Kobieta i świat polityki*, cz.1, s. 357 oraz cz. 2: *W niepodległej Polsce 1918–1939*, Warszawa 1996, s. 232. W tym m.in. A. Żarnowska, *Prywatna sfera życia rodzinnego i zewnętrzny świat życia publicznego* (cz.1, s. 5–28) oraz M. Nietyksza, *Tradycyjne i nowe formy aktywności publicznej kobiet w warunkach zaborów*, (cz.1, s. 83–98); T. Nalecz, *Kobiety w walce o niepodległość w czasie pierwszej wojny światowej*, (cz.1, s. 73–82). Tematyce tej poświęcono kilka szkiców autorów związanych z Instytutem, w wydanym także pod jego firmą zbiorowym opracowaniu *Równe prawa i nierówne szanse*. Wśród nich wymienić trzeba przede wszystkim artykuł Andrzeja Chojnowskiego, autora syntetycznego szkicu *Aktywność kobiet w życiu politycznym II RP*, (s. 37–48); był on również współtwórcą tomu *Kobieta i świat polityki. W niepodległej Polsce 1918–1939* oraz patronuje tej tematyce na swoim seminarium.

nowskie go, Leszka Jaśkie wicz a, Włodzimierza B o r o d z i e j a, Romualda Tu r k o w s k i e g o, a przede wszystkim — na seminarium Marcina K u l i. W kręgu tego ostatniego wyróżnić trzeba jako najbliższe historii społecznej studia Marcina Z a r e m b y nad przemianami myślenia i wyobrażeń politycznych nie tylko wśród elit, ale także w szerszych kręgach społeczeństwa oraz nad ewolucją postaw wobec społecznych zagrożeń (m.in. ekologicznych) w epoce PRL. Niestety, także w kręgu tych ostatnich seminariów w naszym Instytucie, w przeciwieństwie do niektórych innych ośrodków badawczych niezmiernie rzadko stawiane jest pytanie: jak płeć wpływa na zjawiska społecznego zaangażowania politycznego? Wydaje się jednak, że i na tym polu ujawniła się inspirująca rola Zespołu i jego publikacji przyczyniając się do wzrostu popularności tej problematyki w pracach doktorskich oraz na seminariach magisterskich¹¹.

Do tematów często przewijających się w dyskusjach i publikacjach Zespołu, stale powracających w różnorodnych kontekstach, należy sprawa pracy zarobkowej i zawodowej kobiet jako jeden z najistotniejszych czynników decydujących o ewolucji społecznego statusu kobiety w XIX i XX w. Rozwijane przez nas od początku lat dziewięćdziesiątych studia nad dostępem kobiet do oświaty i publikacje na ten temat próbują akcentować kulturowo—obyczajowy wymiar procesu zawodowego uaktywniania się kobiet na przełomie XIX i XX w. Przyczyniło się to niewątpliwie do rozbudzenia zainteresowań badawczych dla takich zjawisk jak rozszerzanie się ich aspiracji kształceniowych i zawodowych, ich wejście na rynek pracy umysłowej, motywacje ich dążeń do uzyskania wykształcenia wyższego, szanse uprawiania wolnych zawodów, karier naukowych itp. Zjawiska te zaczęły być doceniane zarówno jako element procesu demokratyzowania się społeczeństwa i kształtowania się postaw obywatelskich, jak i jako czynnik wpływający na zachwianie się tradycyjnego podziału społecznych ról na kobiece i męskie. Znajduje to odbicie w pracach Grażyny Szelałowskiej, która zajmuje się tymi zjawiskami na przykładzie społeczeństwa krajów skandynawskich oraz we wspomnianej wyżej rozprawie doktorskiej Adriana Zandberga.

Tak więc w większości inicjowanych przez nasz Zespół wątków badawczych odkrywane są dotąd przez historyków niedoceniane obszary społecznej aktywności — nie ograniczone wyłącznie do kobiet. Zdecydowanie pionierski charakter mają inspirowane przez Zespół badania nad kulturą czasu wolnego, uwzględniające kobiecą specyfikę tego fenomenu. Znajdują one istotne oparcie w powstających w Instytucie Historycznym pracach magisterskich, a przede wszystkim doktorskich (zwłaszcza Marka Olkuśnika, Agnieszki Janiak—Jasińskiej, Pawła Sowińskiego) we wspomnianych już wyżej seminariach Marii Nietykszy, Anny Żarnowskiej, Marcina Kuli, jak również we wspólnym seminarium Tadeusza C e g i e l s k i e g o i Grażyny Szelałowskiej, poświęconym filmowi jako elementowi kultury masowej w dwudziestowiecznej Polsce.

¹¹ Na seminarium Anny Żarnowskiej przygotowywana jest rozprawa Marioli Kondrackiej o polskich parlamentarzystkach w II Rzeczypospolitej (vide M. K o n d r a c k a, *Parlamentarzystki w Sejmie Ustawodawczym — między porozumieniem a niezgodą*, [w:] *Spółeczeństwo w dobie przemian. Wiek XIX i XX*, Warszawa 2003, s. 161–168). Nie bez inspiracji naszego Zespołu omawiane zjawiska doczekały się już pierwszych rozpraw doktorskich także poza Warszawą: Dobrochny K a ł w y z seminarium Andrzeja C h w a ł b y w Krakowie (*Kobieta aktywna w Polsce międzywojennej. Dylematy środowisk kobiecych*, Kraków 2001, ss.178); Joanny D u f r a t z seminarium Teresy K u l a k na Uniwersytecie Wrocławskim (*Kobiety w kręgu lewicy niepodległościowej. Od Ligi Kobiet Pogotowia Wojennego do Ochotniczej Legii Kobiet: 1908–1918/1919*, Toruń 2001, ss.374), Marty S i k o r s k i e j — K o w a l s k i e j z seminarium Stefana P y t l a s a w Łodzi (*Wizerunek kobiety łódzkiej przełomu XIX i XX wieku*, Łódź 2001, ss. 224).

Kolejny temat, który w ostatnich latach skupia uwagę badaczy, biorących udział w debatach i studiach inicjowanych przez nasz zespół, nie ma niemal żadnych antecedenencji w dotychczas prowadzonych w Polsce studiach historycznych. Chodzi o kompleks zjawisk wyznaczających społeczno–kulturową przestrzeń seksualności oraz przemiany obyczajów, które towarzyszą modernizowaniu się społeczeństwa w drugiej połowie XIX i w wieku XX. Badania obejmują ewolucję norm doborów małżeńskich i modeli małżeństwa oraz wzorów relacji między małżonkami, sprawy wychowania seksualnego, jak również — przemiany obyczajowe w relacjach wzajemnych między kobietami i mężczyznami zarówno w sferze prywatnej, jak i w przestrzeni życia publicznego.

Jak można sądzić z perspektywy kilkunastu lat, omówiona tu szerzej zespołowa inicjatywa badawcza w dziedzinie historii społecznej, wyrastająca ze społecznej historii kobiet, odegrała i odgrywa w życiu naukowym IH (w szczególności w dziedzinie historii XIX i XX w.) istotną rolę. Wywołując nowe pytania badawcze i wskazując możliwości wykorzystywania przez historyka nowych źródeł, rozszerzając pole obserwacji ożywiono zainteresowania dla szeroko rozumianych dziejów społeczeństwa, dla dziejów kultury życia prywatnego i codziennego. Prace naszego Zespołu rozwijały się intensywnie, stopniowo nabierając rozmachu. Wspierane finansowo przez Komitet Badań Naukowych przyciągają do współpracy coraz szersze grono badaczy z uniwersytetów i innych ośrodków badawczych tak z kraju¹², jak i z zagranicy¹³. W naszym Instytucie stały się impulsem i bardzo ważnym „ polem doświadczalnym ” dla prób integrowania zamierzeń naukowych niemałej grupy starszych, ale przede wszystkim młodszych badaczy, należących do różnych wyspecjalizowanych kręgów związanych z dawnymi i nowymi seminariami. Można sądzić, że

¹² Do ośrodków, których przedstawiciele biorą udział w realizacji zainicjowanego w Warszawie zespołowego projektu badawczego należą Uniwersytety: Rzeszowski, Jagielloński, Gdański, Łódzki, Poznański, Wrocławski, Białostocki a także Śląski oraz Akademia Świętokrzyska i Podlaska. Do grona związanych z tymi ośrodkami badaczy najaktywniej wspierających projekt swoimi badaniami zaliczają się: Jadwiga Hoff, Regina Renz, Roman Wapiński, Tadeusz Stegner, Zofia Chyra–Rolicz, Adam Walaszek, Urszula Perkowska, Wiesław Caban, Michał Śliwa, Andrzej Chwalba, Helena Brodowska (zm. 2003), Paweł Samuś, Witold Molik, Teresa Kulak i wielu młodszych. Wszyscy wymienieni są współautorami tomów opisanych w przypisie 1.

¹³ Zespół nawiązał i rozwija współpracę z historykami w Niemczech. Są wśród nich: Bianka Pietrow–Ennker (Universität Konstanz), Rudolf Jaworski (Universität Oldenburg), Dietlind Hüchtker (Wschodnio–europejskie Centrum Badawcze Historii Kultury GWZO Lipsk), Natali Stegmann (Universität Tübingen) oraz pracownicy Niemieckiego Instytutu Historycznego w Warszawie (Rex Rexheuser, Sophia Kemlein, Ute Caumanns (Universität Düsseldorf), Claudia Kraft (Universität Bochum) a także z USA: Robert Blobaum (West Virginia University), Małgorzata Fidelis (Stanford University), Barbara Novak, Christine Mc Guire, jak również z Czech: Paula Vošahlikova z Pragi. Wszyscy uczestniczyli w wielu naszych konferencjach jako referenci i dyskutanci, a większość z nich ma swój autorski udział w naszych publikacjach. W ostatnich latach rozmachu nabiera także współpraca Zespołu z Central European University, Budapest w związku z przygotowywanym wspólnie *Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms in Central, Eastern, and Southeastern Europe, 19th and 20th C.* W połowie lat 70. historycy związani swymi zainteresowaniami badawczymi z historią społeczną XIX–XX w., nawiązali kontakt z International Conference of Labour and Social History (ITH) w Wiedniu. Nasz Zespół kontynuuje tę współpracę, wielu jego współpracowników brało udział w dorocznych konferencjach naukowych ITH (J. Holzer, A. Żarnowska, J. Halberstadt, G. Szelałowska, A. Janiak–Jasińska, A. Zandberg) w charakterze referentów i dyskutantów. Z inicjatywy ITH ukazała się m.in. pierwsza publikacja przedstawiająca stan badań nad historią kobiet i ich aktywnością społeczną w Europie Środkowo–Wschodniej z obszernym rozdziałem poświęconym Polsce (vide: *Der Forschungsstand zum Thema „Klass und Geschlecht” in Zentral– und Osteuropa*, Wien 1993 — w tym: A. Ż a r n o w s k a, D. Z a m o j s k a – M ę d r z e c k a, P. B l a c h e t a – M a d a j c z y k, *Polen*, s. 57–84).

wszystkie te inicjatywy (sesje naukowe, dyskusje, publikacje) wpłynęły także na ożywienie zainteresowań studiującej młodzieży dla szeroko pojętej historii społeczeństwa i kultury. Świadczy o tym m.in. rosnąca popularność wśród studentów zainicjowanych w naszym Instytucie w roku akademickim 2001/2002 zajęć specjalistycznych noszących nazwę „Historia społeczna — społeczeństwa w dobie przemian. Społeczno-gospodarcze i kulturowe aspekty modernizacji — wiek XIX i XX”. Całkiem niedawno grono studentów utworzyło także w ramach istniejącego od lat Studenckiego Koła Naukowego Historyków grupę zajmującą się historią społeczną. W polu jego zainteresowań znalazły się problemy zbiorowej pamięci i jej pokoleniowych uwarunkowań.

Kolejne konferencje oraz seria wydawnicza stworzyły w latach 1990–2004 niezbyt częstą w Instytucie Historycznym szansę przedstawiania „na gorąco” wyników swoich prac badawczych niemałej — liczącej około 25 osób — grupie pracowników naukowych i doktorantów. Znaczną część z nich wspomniana seria studiów (firmowana przez IH) zachęciła do publikowania częściowych wyników aktualnie prowadzonych badań, wielu najmłodszym umożliwiła i umożliwiła debiuty w druku. Wśród referentów dużą rolę odgrywają bowiem zawsze młodzi badacze (przede wszystkim autorzy prac doktorskich) z naszego Instytutu oraz Instytutu Historii PAN, ale także z uniwersyteckich ośrodków pozawarszawskich. Trzeba bowiem dodać, że zainicjowane przed laty w IH UW prace zespołowe nad przemianami społecznej pozycji kobiet w Polsce w XIX i XX w. spotykały się z zainteresowaniem i rosnącym poparciem także w wielu innych środowiskach historycznych. Świadczy o tym m.in. rozszerzający się w tych latach krąg referentów i uczestników konferencji organizowanych w naszym Instytucie a poświęconych tej tematyce, jak również — autorów studiów publikowanych w serii „Kobieta i ...”

Nadal współtwórcami tych inicjatyw i współpracownikami naszego zespołu bywają nie tylko historycy, ale także specjaliści dziedzin pokrewnych (historii sztuki, historii oświaty, antropologii kulturowej, socjologii, polityki społecznej, etnografii, historii medycyny itd.), związani zarówno z krajowymi, jak i zagranicznymi uniwersytetami, różnymi instytutami PAN, z takimi placówkami jak działające w Warszawie Żydowski Instytut Historyczny i Niemiecki Instytut Historyczny. Nasza publikacja ośmiotomowej dotąd serii (tom dziewiąty został już oddany do druku) również doczekała się wielu życzliwych ocen nie tylko w kraju, ale i zagranicą¹⁴. Niektóre z zamieszczonych w niej studiów i szkiców zostały przedrukowane w wersji angielskiej i niemieckiej¹⁵.

¹⁴ Wysoka lokata w rankingu projektów badawczych wspieranych przez Komitet Badań Naukowych, liczne recenzje, m.in. w krakowskiej „Historyce”, w „Acta Poloniae Historica”, w „Roczniku Białostockim”, w amerykańskim „Journal of Womens’ History” (2001) i in.

¹⁵ Vide studia M. Nietykszy i A. Żarnowskiej, [w:] *Women in Polish Society*, red. R. Jaworski, B. Pietrow-Ennker, New York 1992, s. 143–162 i 163–176 oraz angielskojęzyczne wersje zamieszczonych w serii *Kobieta i...* studiów A. Szwarca (1995), A. Żarnowskiej (1995 i 1996), T. Kizwaltera (1996); opublikowane w „Acta Poloniae Historica”, t. LXXI („18th International Congress of Historical Sciences — Montreal 1995”), LXXIV („Gender Studies”) i LXXXVI. Vide także: A. Żarnowska, *Family and Public Life: barriers and interpenetration: women in Poland at the turn of the century*, „Women’s History Review” t. V, 1996 nr 4, s. 469–486; eadem, *Women’s Participation in Inter-War Poland: Opportunities and Limitations*, ibidem, 2004; eadem, *Frauenarbeit und berufliche Aspirationen der Frauen im Laufe des Industrialisierungsprozesses am Beispiel Polens an der Wende vom 19. zum 20. Jahrhundert*, [w:] *Arbeit: Geschichte — Gegenwart — Zukunft*, red. J. Ehmmer, H. Grebing, P. Gutschner, Leipzig 2002, s. 69–84; eadem, *Workers, Women, and Social Change in Poland, 1870–1939*, (Ashgate, Aldershot (Wielka Brytania) 2004, ss. 320).

Ważnym sygnałem popularności oraz wspierania naszych inicjatyw przez szerszą opinię historyków w kraju są specjalne sympozja poświęcone problematyce bliskiej społecznej historii kobiet na kolejnych Powszechnych Zjazdach Historyków Polskich w Gdańsku (1994), Wrocławiu (1998) i w Krakowie (2004). W 1996 r. przy Polskim Komitecie Nauk Historycznych powstała Komisja Historii Kobiet, której przewodnicząca (prof. Anna Żarnowska) i członkowie w większości są aktywnymi współpracownikami naszego Zespołu w Instytucie Historycznym UW. Skądinąd tematy referatów wygłaszanych na posiedzeniach Komisji, która spotyka się przynajmniej dwa razy w roku, dobierane są w ten sposób, aby nie powielać problematyki, nad którą aktualnie pracuje Zespół.

W 2000 r. w związku z pracami nad regulaminem IH powołana wówczas przez Radę Naukową Instytutu Komisja pod przewodnictwem prof. Antoniego Mączaka przygotowała wnioski o formalne zatwierdzenie przez Senat Uniwersytetu Warszawskiego (zgodnie z nowym statutem UW) działającego w IH Zespołu Badawczego Historii Społecznej Polski XIX i XX Wieku. Jego ostateczne powołanie przez Senat nastąpiło jednak dopiero 22 września 2004 r. Informację o bieżących pracach i aktualnych planach zespołu a także o aktywności dydaktycznej jego członków można znaleźć na stronie internetowej Instytutu (www.historia.uw.edu.pl).